

Part Hükümdarı Mithradates, doğuyu ele geçirdikten sonra milâttan önce 141'de Seleuko Krallığı'na tamamen hâkim oldu ve böylece Partlar Ortadoğu'daki en güçlü imparatorluk haline geldi.

Romalılar, Partlar'ın kontrolünde bulunan İpek yolunu ele geçirmek için hazırlığa başladılar. Milâttan önce 53 yılından itibaren Romalılar ile Partlar arasında sürekli sınır savaşları oldu. Romalılar Mezopotamya'ya girmeyi ve Seleukoslar'ın başşehirini ele geçirmeyi başardılar. Romalılar'a karşı sonu gelmeyen savaşlar ve taht kavgaları Partlar'ı zayıflattı. Fars eyaleti hükümdarı Erdeşir, Arsaki hânedanının son kralı Ardavan'a karşı gelince Arsaki hânedanı sona erdi (m.s. 224). Başlangıçta Helen kültürünün etkisi altında kalan Partlar milâttan sonra 77 yılına kadar paralarda Yunan harflerini kullandılar. Ancak daha sonra Mezopotamya kültürleri hâkim duruma geldi.

Ahamenî geleneğinin yaşadığı Fars eyaletinde eskiden beri mahallî hükümdarlar olmuştur. Bunlardan biri olan âteşkele muhafızı Sâsân kendi adıyla anılan Sâsânî İmparatorluğu'nu kurmuştu (226). Sâsânîler'den Erdeşir öldüğünde (242) imparatorluk Suriye, Mısır ve Anadolu dışında eski Ahamenî İmparatorluğu'nun sınırlarına erişmişti. Erdeşir'in oğlu I. Şâpûr, Roma topraklarına hücum edip Roma ordusunu yendi, Roma İmparatoru Valerian'ı esir aldı. Suriye'yi ve Kapadokya'yı da yağma etti. I. Şâpûr döneminde Mani peygamber olarak ortaya çıktı. Maniheizm'e sempatiyle yaklaşan I. Şâpûr bu yeni dinin imparatorluk sınırlarında yayılmasına izin verdi. I. Şâpûr'un ölümünden sonra yerine geçen I. Hürmüz de Mani'ye yakınlık gösterdi. Mani, I. Behram'ın krallığı döneminde uzun işkencelerden sonra öldürüldü.

IV. yüzyılın sonlarına doğru batıda gelişen bazı olaylar Sâsânî İmparatorluğu'na da yansdı. Bu tarihlerde Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hristiyanlığı kabul etmesi üzerine Sâsânî İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan hristiyanlar Bizans'ın dostu, devletin düşmanı sayıldı. Ermenistan da Hristiyanlığı kabul edince eski ihtilâflar canlandı. Sâsânîler döneminde Zerdüştilik devlet dini haline geldi. Dinî azınlıklar (hristiyanlar ve yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Devletin geliri toprak vergisine dayanıyordu. Bundan başka kişi başına ödenen "gêzît" adı verilen vergiyle bir de gümrük vergisi bu-

lunmaktaydı. Merkezden yönetilen devletin başında Sâsânî hânedanına mensup olması gereken bir şehinşah bulunuyordu. Şehinşahın ölümünden sonra yüksek aristokrasinin ve önde gelen rahiplerin desteğini kazanabilen hânedan üyesi hükümdar oluyordu.

Kubâd devrinde Sâsânî Devleti oldukça zayıf duruma gelmişti. Kubâd, asillere ve rahiplere karşı yeniden dengeleri kurabilmek için her alanda ortak mülkiyeti esas alan Mezdek'in fikirlerini uygulamaya koydu. Ancak şartlar daha da kötüleşti, 528 yıllarında son derece kanlı bir müdahale ile bu uygulamadan vaz geçildi. Mezdek hareketine son veren Veliaht I. Hüsrev, 538'de devleti güçlendirmek için bir vergi reformunu uygulamaya koydu. Orduda da bazı reformlar yaptı ve ordu kumandanlığını kendisi üstlendi. Devlet bir süre sonra istikrara kavuştu. Daha sonra Bizans'a karşı savaş açan I. Hüsrev 556'da bir barış antlaşması yaptı. Batıda barışı sağlayınca doğuya yönelerek Eftalitler'i (Akhunlar) yenilgiye uğrattı. Ardından Çin ve Hindistan'dan batıya uzanan ticaret yolunu kontrol altına alabilmek için Arabistan'ın güneyini ele geçirdi. Yemen Sâsânîler'in bir eyaleti oldu (570). Dönemi altın çağ olarak anılan I. Hüsrev örnek bir şehinşah olarak gösterilmiş, kendisine Enûşirvân lakabı verilmiştir.

I. Hüsrev'in yerine oğlu IV. Hürmüz geçti. Annesi bir Türk prensesi olduğundan kaynaklarda "Türkzâde" lakabıyla anılan Hürmüz döneminde Sâsânîler ile Bizans arasında şiddetli savaşlar meydana geldi. 590'da Hürmüz'ün gözlerine mil çekilerek yerine oğlu II. Hüsrev tahta çıkarıldı. Ancak ülkede bir iç savaş ve taht kavgası başladı. 601'de ülkede birliği sağlayan Hüsrev Bizans'a yöneldi ve Bizans kuvvetleriyle yapılan savaşta yenilgi kazandı. 611 yılında Antakya ve Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra Mısır'ı işgal etti. Öte yandan Sâsânîler'in kuzey ordusunu Anadolu'ya gönderdi. Bu ordu 613'te Kadıköy'e kadar ulaştı. 622'de karşı saldırıya geçen Bizans İmparatoru Herakleios ordusunu gemilerle Doğu Karadeniz'e taşıdı ve Azerbaycan'a ayak bastı. Hüsrev ise Avarlar'la iş birliği yaparak Bizans'ın başşehri Konstantinopolis'i kuşattı, fakat şehri ele geçiremedi (626). Bu sırada doğuda bulunan Herakleios, Konstantinopolis'e dönemeyip Avarlar ile yaptığı antlaşmadan sonra Mezopotamya'ya yürüdü. II. Hüsrev 628'de İran başşehrinde meydana gelen ayaklanmada öldürüldü.

H. Peygamber, Abdullah b. Huzâfe'yi II. Hüsrev'e elçi olarak gönderip kendisini İslâm'a davet etmiş, fakat Hüsrev gönderilen mektubun okunmasına tahammül edemedi ve yırtıp atmış, onun bu tavrı Resûl-i Ekrem'e haber verilince, "Allah da onun mülkünü parça parça etsin" demiştir. İslâm orduları H. Ömer devrinde Sâsânî ordularını 15 (636) yılında Kâdisiye'de, 16'da (637) Celûlâ'da, 21'de (642) Nihâvend'de yenilgiye uğrattı. Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd bu tarihten 31 (651) yılına kadar resmen hükümdar olarak kaldıysa da peyderpey topraklarını müslümanlara teslim ettikten sonra doğuya sığınmak zorunda kaldı, bir süre sonra da Merv'de öldürüldü. Sâsânî İmparatorluğu böylece tarihe karışmış oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Cl. Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, London 1927; P. Sykes, *A History of Persia*, London 1930, I, 1-502; A. Christensen, *L'Iran sous les Sasanides*, Copenhagen 1944; A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago 1948; R. Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Baltimore 1954; *A Bibliography of Iran* (nşr. Y. Mâhyâr Nevâbî), Tahran 1962-92, I-IX; Saïd-i Nefîsî, *Târîh-i Temeddün-i İran-ı Sâsânî*, Tahran 1344 hş.; J. D. Pearson, *A Bibliography of Pre-Islamic Persia*, Mansell 1975; K. Schippmann, *Grandzüge der Parthischen Geschichte*, Darmstadt 1980; I. M. Cook, *The Persian Empire*, London 1983; Chlr., III; R. N. Frye, *The History of Iran*, Munich 1984; a.mlf., *The Heritage of Persia*, Costa Mesa 1993; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i İran Zemîn*, Tahran 1366 hş., s. 1-112; M. A. Dandamaev - V. G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989; Hasan Pîrniyâ, *Târîh-i İran-ı Bâstân*, Tahran 1370 hş., I-III; W. J. Vogelsang, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire*, Leiden 1992; Mirza Bala, "İran", *İA*, V/2, s. 1015; M. Mokri, "Iran", *EI²* (İng.), IV, 11-12; A. K. S. Lambton, "Iran", a.e., IV, 13.

ESKO NASKALI

2. Fetihden Safevîler'e Kadar. Müslümanların İran'a karşı ilk askerî harekâtı Halife Ebû Bekir döneminde başladı. H. Ömer devri başlarındaki Köprü Vak'ası'nın ardından kısa bir duraklama geçirdi. Ancak son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd, Kâdisiye (15/636) mağlûbiyetlerinden sonra imparatorluğun siyasî-iktisadî merkezi olan Irak'ı müslümanlara bırakmak zorunda kaldığı zaman Sâsânîler'in Araplar'a karşı mücadelesinin de sonunu tayin etmiş oluyordu. Arap orduları, kendi kaderine terkedilmiş olan Sâsânî başşehri Medâin'i hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Ardından dağılan kuvvetlerini yeniden toparlamaya çalışan III.

Yezdicerd'i Sevâd ile İran arasındaki Celûlâ'da bir defa daha yenilgiye uğrattılar.

Askerî güçlerinin önemli bir kısmı dağın İranlılar'a karşı İslâm fütuhâtı yeni kurulan Basra ve Kûfe ordugâhı şehirlerinden yürütölmekteydi. III. Yezdicerd'in büyük güçlölüklerle topladığı son Sâsânî kuvveti de Nihâvend'de mağlûp oldu (21/642). Araplar'ın "fethu'l-fütüh" dediğı bu zaferden sonra İran ordusu tamamen dağıldı. İran'da artık müslömanlara karşı mahallî hükömdarların idaresindeki kuvvetlerden başka direnecek bir güç kalmamıştı. Müslömanların Kûfe ordugâhından kuzey, Basra ordugâhından güney istikametinde yürüttüğü askerî harekât, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan şehirlerinin kısa bir sürede fethedilmesiyle sonuçlandı. Otöritesi tamamen sarsılan III. Yezdicerd bir süre daha direnen Fars'ın düşmesinden önce Kirman'a kaçtı, oradan da Sîstan'a geçti. Hz. Osman döneminde Ahnef b. Kays kumandasındaki bir ordu 23 (644) ve 30 (650) yıllarında Kuhistan'ı geçerek Kum, Kâşân ve İsfahan'ı, 30 (650) yılından sonra da Herat, Merv, Merverrûz, Nîşâbur ve Tûs gibi önemli Horasan şehirlerini fethetmeye başladı. III. Yezdicerd'in direnişleri bir netice vermedi ve onun öldürölmesiyle Sâsânî Devleti tarihe karıştı (31/651). Mâverâünnehir ve Tohâristan VIII. yüzyıl başlarında, Taberistan aynı yüzyılın ikinci yarısında müslömanların hâkimiyetine girdi. Ancak Gîlân, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgeler uzun süre ele geçirilemedi.

Araplar tarafından fethedilen şehirler, savaş veya barışla ele geçirilişine ya da ekonomik durumuna göre miktarı değişen bir defaya mahsus bir vergi ve bundan sonra da her yıl belli miktardaki haracı ödemek şartıyla mahallî hükömdarların idaresine verildi. İslâm'ı kabul eden İranlılar genellikle bu verginin dışında bırakılmaktaydı. Bu arada askerî ve idarî zümrelerden pek çok İranlı Araplar'ın hizmetine girdi. İran şehirleri zaman zaman isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. İslâm, fetihleri takip eden yaklaşık iki asır içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde ise Zerdüştiler kendi inançlarını korumaya devam ettiler. Deylem sınırlarındaki Kazvin, Azerbaycan sınırındaki Erdebil ve Horasan'ın uç bölgesindeki Merv başta olmak üzere İran şehirlerinin çoğunda Arap garnizonları kuruldu ve buralara Arap kabileleri yerleştirildi. Önce Hemedan, İsfahan ve Fars gibi Basra ve Kûfe ordugâhları-

na yakın şehirler, ardından Kum, Kâşân, Kazvin, Rey vb. Orta İran şehirlerine Arap muhacirler iskân edildi. Bu iskânlar Horasan ve Sistan gibi doğu eyaletlerine kadar yayıldı. Kabileler halinde gelen Araplar'ın yanı sıra gazâ ve cihad için sınır boylarına giden gazilerle ve Irak'ta tutunamayan Hâricî ve Şîî Araplar da İran'a geldiler. Ancak yeni gelenlerin yerlilerle kaynaşması kolay olmadı. İranlılar, Araplar'ı şeytanın (Ehrimen) müridleri olarak görmekte, hatta Kum'da olduğu gibi bazan onları taşlama yoluna dahi gitmekteydiler. Fakat bunlar Araplar'ı İran'a muhaciretten alıkoyamadı. Evlilikler yoluyla kurulan akrabalıklar zamanla bu iki kitlenin kaynaşmasını sağladı. Bu kaynaşma sonucunda çift yönlü bir etkileşim meydana geldi. Bir yandan İran'da İslâmiyet ve Arapça hızla yayılırken öte yandan yeni gelenler eski İran kültür ve geleneklerinden etkilendiler.

İran, Emevîler zamanında iktisadî, içtimâî ve dinî şartların tesiriyle bu hânedana karşı muhalefet merkezlerinden biri haline geldi. Ortaya çıkan karışıklıklarda artık İranlı mevâlinin de yerleşmeye başladığı Kûfe ve Basra ordugâhlarının rolü büyüktü. İranlı mevâlinin önemli bir kısmı Hz. Ali – Muâviye mücadelesinde Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Mevâlî, Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'deki isyanında ona destek verdi. İsyân hareketi kısa sürede Arap aleyhtarı bir mahiyet kazandı. Muhtâr'ın katlinden sonra Irak umumi valisi Haccâc'a isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın tabii destekçileri de yine mevâlî idi. Emevîler İran ve doğu eyaletlerini, merkezi Kûfe olan Irak'ta kurdukları genel valilik ve Ziyâd b. Ebîh ile Haccâc gibi nüfuzlu valilerle yönettiler. Emevîler'in son zamanlarında İranlı, Berberî ve Türk asıllı askerlerin sayısı artmaya başladı. Ancak bunlar nâdir olarak kumandanlık makamına gelebiliyordu. Irak, Cîbâl ve Horasan sık sık Şîî ve Hâricî isyanlarına sahne oldu. Özellikle Horasan'da çok iyi örgütlenen Abbâsîler bütün gayri memnun kitleleri kendi etraflarında birleştirmeyi başardılar. Muhaliflerin lideri Ebû Müslim, Horasan'ın çeşitli şehirlerini dolaşarak isyancıları teşkilâtlandırdı. Gittikçe büyüyen kuvvetlerin çoğunluğunu İranlı köylölüler meydana getiriyordu. İranlı dihanlarla Emevîler'den hoşnut olmayan Arap kabileleri de isyana aktif bir şekilde katıldılar. Horasanlılar'ın gayretiyle 131 (749) yılında Kûfe'de Abbâsîler'den Ebû'l-Abbas es-Seffâh adına hutbe okundu. Kaçan son Emevî halifesi II. Mervân'ın 132'de (750) Mısır'da öldürölmesiyle Emevî hilâfeti sona ermiş oldu.

Abbâsîler, kendilerini iş başına getiren İranlılar'a borçlarını başta Ebû Müslim olmak üzere onları önemli mevkilere getirerek ve mevâlî ile Araplar arasındaki iktisadî ve içtimâî eşitsizliği ortadan kaldırarak ödediler. Kısa bir süre sonra devlet merkezi Bizans kültürü etkisindeki Dimaşk'tan İran kültürü etkisindeki Bağdat'a taşındı. İhtilâle destek veren grupların başında gelen mevâlî artık Araplar'la eşit duruma geldi. Yeni kurulan devlet eski Sâsânî siyasî-idarî kurumlarından yoğun bir şekilde etkilendi. Vezirlik makamı Bermekîler ve Fazl b. Sehl gibi nüfuzlu İranlılar'a teslim edildi. Önemli görevler İranlı bürokrat ve kâtiplere verildi.

Ebû Müslim'in öldürölmesi (137/755) İran'da büyük rahatsızlık meydana getirdi ve onun intikamını bahane eden dinî-siyasî isyan hareketlerine zemin hazırladı. Yerli halkın da desteğini alarak Cîbâl'de (merkezî İran) Sinbâd (Sunbâz), Herat, Sistan, Bâdgis'te Üstâdsîs, Mâverâünnehir'de İshak et-Türkî, Horasan'da Mukanna' isyan etti. Horasan'daki isyanların en tehlikelisi olan Mukanna'nın isyanı güçlölükle bastırılabilirdi. Halife Mehdî-Billâh zamanında eski İran dinlerini ihya etmek amacıyla birçok ayaklanma meydana geldi. Bunların yanı sıra Hâricîler'in isyanı Horasan ve Sistan şehirlerine yayıldı ve yaklaşık otuz yıl boyunca Abbâsî Devleti'nin doğu bölgelerini sarstı. Zenc adıyla bilinen siyahî kölelerin 869-883 yılları arasındaki isyanları da büyük bir tehlike oluşturdu. Zencîler, Güney Irak ve Güneybatı İran'ın önemli bir kısmını hâkimiyetleri altına aldılar. Abbâsîler'i sarsan isyanların en tehlikelisi, Azerbaycan'da başlayan ve kısa sürede Cîbâl'e kadar yayılan Bâbek'in isyanıdır. Dinî-siyasî bir nitelik taşıyan Hürremiyye hareketinin lideri olan Bâbek, 3 Safer 223'te (4 Ocak 838) Halife Mu'tasım-Billâh'ın huzurunda idam edildi. Öte yandan Halife Emîn'in Horasan valisi olan kardeşi Me'mûn'u velihtlıktan azletmesi, gayri memnun kitleye İran asıllı anneden doğan Me'mûn'un yanında yer alarak Araplar'a karşı baş kaldırma fırsatı verdi. İranlı Tâhir b. Hüseyin'in yönettiğı ve büyük çoğunluğunu Horasanlılar'ın teşkil ettiğı isyancılar, uzun mücadelelerden sonra Emîn'i katlederek Me'mûn'u hilâfet makamına geçirmeyi başardılar (198/813). Yeni halife de selefleri gibi önemli görevlere İran asıllı kumandan ve bürokratları tayin et-

ti. Hatta hilâfete geçişinin ilk yıllarında devleti Merv şehriden yönetti. Mu'tasım-Billâh'ın devlet içerisindeki İranlı nüfuzuna karşı bir denge kurabilmek için askerî görevleri Türk asıllı gulâmlarına vermesi, bu tarihten sonra İranlılar'ın Abbâsî devlet yapısı içerisindeki rollerinin giderek azalmasına sebep oldu.

İslâm'ın ilk iki asrında müslümanlar başta vezirlik, divan, divan kâtipliği ve posta teşkilâtı olmak üzere eski Sâsânî kurumlarını aynen ya da çok az değişikliklerle benimsediler. Abbâsî saray çevreleri giyim kuşam konusunda daha çok Sâsânî etkisinde kaldı, böylece İran kıyafeti Abbâsî sarayının resmî kıyafeti oldu. Sarayda İran nüfuzu giderek artınca eski İran bayramları Nevruz, Mihrican ve Râm günleri törenlerle kutlanmaya başlandı. Hilâfet merkezinin Dimaşk'tan Bağdat'a intikaliyle de İslâm sanatına tesir eden geç Helenistik-Bizans sanatının yerini Bağdat'ta Sâsânî sanatı aldı.

III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsî Devleti'nin giderek zayıflaması, Horasan ve Mâverâünnehir'de İran asıllı ailelerin kurduğu mahallî hânedanların ortaya çıkmasına imkân hazırladı. Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Büveyhîler gibi hânedanlar, görünüşte Abbâsî halifelerinin yönetimini tanımakla birlikte gerçekte kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek ve yaymak için çalıştılar. Bu hânedanlardan ilki Horasan'a hâkim olan Tâhirîler'dir (821-873). Saffârîler (867-1003) Sistan, Mekrân, Sind ve Kirman'ı ele geçirip Horasan'daki Tâhirî yönetimine son verdiler. Sâmânîler (819-1005), Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini arttırarak Saffârîler'i Horasan ve Orta İran'dan çıkarmayı başardılar ve sınırlarını Taberistan'a kadar genişlettiler. Karahanlılar'ın Mâverâünnehir'i ele geçirmeleri, İran'da yaklaşık dokuz asır devam edecek olan bozkır kavimleri ve Türk yönetiminin ilk habercisidir. Ancak Karahanlılar Horasan'a girmeyi başaramadılar. Sâmânîler'in ardından Gazneliler (963-1186), uzun mücadelelerden sonra Irâk-ı Acem'den (Cibâl) Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet kurdular. Dandanakan'daki mağlûbiyetlerinin (431/1040) ardından Horasan ve Sistan'ı Selçuklular'a terketmek zorunda kalan Gazneliler, bugünkü Afganistan'da yönetimlerini yaklaşık bir buçuk asır daha devam ettirdiler. Hazar denizinin güneybatı sahilindeki Deylem bölgesinde ortaya çıkan Büveyhîler (932-1062), Irâk-ı Acem'de otoriteleri artık iyice sarsılan Abbâsîler'i İran'dan tamamen

söküp atmayı başardılar. Deylem bölgesi dağlık coğrafi konumu sayesinde uzun bir süre İslâm akınlarına direnmiş ve İslâm öncesi kültürünü muhafaza etmiş, Abbâsîler'den kaçan Hz. Ali soyundan gelmiş kimselerin çalışmaları neticesinde III. (IX.) yüzyıldan itibaren Zeydiyye gibi Şii muhalifet cereyanlarının etkisine girmişti. Büveyhîler'in kurucusu İmâdüddeve Ali b. Büveyh Rey, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirdi ve şehrin hâkimiyetini kardeşi Hasan'a verdi. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Hasan, uzun süren savaşlardan sonra Irâk-ı Acem'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmeyi başardı. Bu sırada diğer kardeş Ahmed hilâfet merkezi olan Bağdat'a hâkim oldu (334/945). Büveyhî hânedanının en seçkin siması olan Adudüddeve Irâk-ı Acem, Fars, Kirman, Irak, el-Cezîre ve Uman'ı yönetimi altına aldı. Ancak ölmünden sonra başlayan taht mücadeleleri Büveyhî Devleti'ni zayıflattı. V. (XI.) yüzyıl başlarında iyice zayıflamış bulunan bu devlet önce birkaç parçaya bölündü, ardından Büyük Selçuklular tarafından hâkimiyetlerine son verildi.

Bunların dışında IV-VI. (X-XII.) yüzyıl İran tarihinde pek çok küçük mahallî hânedan göze çarpmaktadır. Taberistan ve Gîlân'da Bâvendîler, Deylem ve Azerbaycan'da Mûsâfirîler (Sellârîler veya Kenge-rîler), Azerbaycan'da Revvâdîler, Taberistan ve Cürcân'da Ziyârîler, Arrân ve çevresinde Şeddâdîler hâkim olmuşlardır. Yine aslen Deylemli olan Büveyhîler'e akrabalığı bulunan Kâkûyîler, Büveyhîler'in iç karışıklıklarından istifade ederek İsfahan'ı ele geçirmiş, bazan müstakil, bazan da Gazneli ve Selçuklular'ın vasalı olarak yaklaşık elli yıl süreyle Irâk-ı Acem'in hâkimiyetini ellerinde bulundurmışlardır.

Selçuklular, Mâverâünnehir ve Hârizm'deki uzun mücadelelerden sonra Horasan'a girerek Sultan Mesud'u Dandanakan'da mağlûp ettiler (431/1040). Savaş sonrası düzenlenen kurultayda fethedilecek topraklar Tuğrul ve Çağrı beylerle amcaları Mûsâ Yabgu arasında paylaşıldı. Başta Nişâbur, Merv ve Herat olmak üzere Horasan şehirleri çok direnmeden Selçuklu yönetimine girdi. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrâhim Yinal Rey, Kazvin ve Hemedan gibi Orta İran şehirlerini kısa bir sürede ele geçirdi. Hânedanın diğer üyesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey ise babasına tâbi olmak üzere Kirman'a hâkim oldu.

Tuğrul Bey önce Kâkûye (Kâkeveyh) hânedanının idaresinde bulunan İsfahan'ı

ele geçirdi (443/1051). Ardından Bağdat'a girerek buradaki Büveyhî hâkimiyetine son verdi (447/1055). Böylece Sâsânî Devleti'nden sonra ilk defa el-Cezîre'den Mâverâünnehir'e kadar bütün İran coğrafyası tek bir devletin sınırları içerisinde birleşmiş oldu. Sultan Alparslan, Malazgirt zaferiyle Bizans direnişini kırarak Selçuklu Devleti'nin sınırlarını daha da genişletti. Melikşah zamanında ise devlet Orta Asya'dan Akdeniz'e, Aral gölünden Mısır'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk haline geldi.

Başlangıçta ülkeyi hânedan üyelerinin ortak sorumluluğunda kabul eden ve adem-i merkezîyetçi bir yapılanma içerisine giren Selçuklular kısa bir müddet sonra İran idarî geleneklerini benimsediler. Selçuklu hâkimiyetinin siyasî merkezi Nişâbur, Rey, İsfahan, Merv ve Hemedan gibi eski İran şehirleriydi. Tuğrul Bey, kendisine Ali b. Abdullah Sâlâr-ı Bûzcânî ve Amîdülmülk el-Kündürî gibi İranlı vezirler tayin etti. Bu vezirlerin bir vazifesinin göçebe-asker Türkler ile yerleşik tebaa İranlılar arasında bir denge kurmak olduğu düşünülebilir. Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün çabaları neticesinde askerî cephesi Türkler'e, bürokrasi cephesi İranlılar'a dayanan, hukuk olarak Sünnî İslâm'ı esas alan bir devlet sistemi kuruldu. Bürokrasi, bir kısmı daha önce Gazneli devlet teşkilâtında görev almış nüfuzlu bir İranlı kâtip sınıfının eline bırakıldı. 1050 yılından itibaren merkezî devlet anlayışı benimsenmekle beraber devletin kuruluş döneminde imtiyazlı bir konuma gelen Kirman'ın devlet içerisindeki ayrıcalıklı statüsü devam etti. Selçuklular, idarî açıdan İran coğrafyasında kendi dinî-siyasî telakkileriyle çelişmeyen mahallî hânedanların hâkimiyetlerine dokunmadılar ve bazan bunlara yenilerini de eklediler. Yezd ve çevresinde İsfahan'ı terke mecbur kalan Kâkûye hânedanı, Sistan'da Nimrûz melikleri, Buhara'da Burhan ailesi, Hârizm'de Anuş Tegin ailesi Selçuklular'ın bu eyaletlerdeki temsilcileri oldular.

Selçuklular'ın askerî başarıları yeni Türkmen kabilelerinin İran'a akın etmesine yol açtı. Ancak bu Türkmen kabileleri ya Horasan'ın doğusunda tutulmaya çalışıldı ya da devlet ekonomisine ve şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde Azerbaycan üzerinden Bizans'a yönlendirildi. Selçuklular'ın göçebe soydaşlarına karşı İran şehir kültürünü koruyan bu tutumu, XVII. yüzyıl müellifi Ebûlğazi Bahadır Han tarafından açıkça eleştirilmiş-

tir. Selçuklular zamanında İran'daki geniş arazi sahipleri olan dihanlar toplum-daki imtiyazlı yerlerini muhafaza ettiler. Şehirlerde ise bürokratik, ilmî ve hukukî görevler, hânedan değişikliklerinden sonra dahi yerlerinde kalabilen belirli ailelerin tekelinde bulunmaktaydı. Selçuklu sarayı, İran dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede en az Sâmânî ve Gazneli sarayları kadar önemli idi. Resmî yazışmalar ve bürokraside Nizâmülmülk'ten itibaren Farsça kullanıldı.

Melikşah'ın ölümünden (485/1092) sonra oğulları ve hânedanın diğer mensupları arasında çıkan taht kavgalarıyla zayıflayan imparatorluk, hânedanın son kudretli üyesi Sultan Sencer devrinde bir ara toparlandıysa da doğudan gelen Karahı-tay istilâsı (536/1141) ve Oğuz isyanı (548/1153) sonunda yıkıldı. Bununla birlikte Selçuklu hâkimiyeti Irak ve Orta İran'da 590 (1194), Kirman'da ise 582 (1186) yılına kadar devam etti.

Selçuklular gibi yarı göçebe bir bozkır halkının İran'a gelişi iktisadî, içtimâî ve dinî açıdan gayri memnun bir kitlenin ortaya çıkmasına sebep oldu. İsmâîlî propagandacılarının yoğun faaliyetleri bu kitleyi kendi yanlarına çekti. Selçuklu sultanları, Melikşah devrinden itibaren Hasan Sabbâh etrafında örgütlenen ve bazı müstahkem mevkiileri ele geçiren İsmâîlîler'le uzun bir mücadeleye girdi. Bu mücadelede önemli başarılar kazanılmakla birlikte İsmâîlîler hiçbir zaman İran'dan sökülüp atılamadı. Fakat bunlar İran'da istikrarlı bir devlet kurmaya muvaffak olmadılar. Selçuklular'ın tarih sahnesinden çekilmesinden sonra da İsmâîlîler boşalan siyasî zemini dolduramadılar ve Alamut'taki hâkimiyetlerine Hülâgû tarafından son verilinceye kadar sadece bazı müstahkem kalelerde tutunabilen marjinal muhalefet örgütü olarak kaldılar.

Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra İran'da siyasî hâkimiyet küçük hânedanların eline geçti. Selçuklu hükümdarlarının, oğullarının eğitimiyle görevlendirdikleri atabeglerin güç ve nüfuzlarını arttırmaları müstakil hânedanların ortaya çıkmasına sebep oldu. Azerbaycan'da İlde-nizliler (1148-1225) ve Fars'ta Salgurlular (1148-1286), bu bölgeleri idare eden atabeg kökenli hânedanlar oldular. Yezd Atabegliği (1141-1318) Yezd ve çevresine hâkim oldu. Bu atabegliklerin yanı sıra aslen atabeglik olarak kurulmadığı halde kendilerine atabeg unvanı verilen hânedanlardan Büyük Lûristan atabegleri

(1155-1423) ve Küçük Lûristan atabegleri (1174-1597) uzun süre hüküm sürdüler. Kirman ve çevresi, kendilerine Kirman Karahıtayları veya Kutluğhanlılar Devleti denilen hânedanın idaresine girdi.

Hârizmşahlar ile (1097-1231) Gurlular (1000-1215) arasında Selçuklu mirasının paylaşımı için başlayan uzun mücadelede Sultan Tekiş bir ara Horasan ve Irâk-ı Acem'e hâkim olduysa da Gurlular'a karşı kesin başarı ancak oğlu Alâeddin Muhammed zamanında kazanıldı. Hârizmşah Muhammed, babasının ölümü üzerine elden çıkan Horasan'dan sonra Mâzenderan, Mâverâünnehir, Kirman ve Irâk-ı Acem'i topraklarını katarak yaklaşık yarım asırlık bir süreden beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasî birliğini yeniden kurdu. Muhammed, bütün düşmanlarını bertaraf edip batıdaki son siyasî rakibi olan Abbâsî hilâfetiyle mücadeleye girdiği sırada doğuda İran kapılarını tehdit eden Moğol tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Hârizmşahlar ile Moğollar arasındaki anlaşmazlık üzerine Cengiz Han güçlü bir orduyla harekete geçti (616/1220). Önce Otrar, Sıgnak ve Hucend, ardından Buhara ve Semerkant gibi önemli Mâverâünnehir şehirleri Moğollar'ın eline düştü. Hârizmşah Muhammed kaçarak Horasan üzerinden Irâk-ı Acem'e geçti; Mâzenderan'a ve Hazar denizindeki Âbeskûn adasına sığındı ve kısa bir süre sonra burada vefat etti. Büyük oğlu Celâleddin yaklaşık on yıl boyunca Kuzey Hindistan, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'da mücadeleye devam ettiyse de çabaları Moğollar'ı durdurmaya yetmedi.

Moğollar, Cebe ve Sübütey kumandasındaki askerî harekâtın ardından Horasan üzerinden Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'a girdiler. Celâleddin Hârizmşah'ın son önemli direnişini de 625 (1228) yılında İsfahan önlerinde kırarak kendi hâkimiyetlerini tanıyan Fars Atabegliği yönetimindeki Güney İran dışında bütün Orta ve Batı İran'ı yağmaladılar ve halkının önemli bir kısmını öldürdükten sonra harabeye dönen ülkeyi birkaç yıl kendi kaderine terkettiler. Ögedey Han zamanında İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyeti daha da kuvvetlendi.

Mengü Han tahta çıkınca kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülâgû'yu da batı fütuhatını yürütmek üzere ilhan olarak İran'a tayin etti. 653 (1255) yılında Horasan'a giren Hülâgû ertesi yıl Alamut'u ele geçirerek İsmâîlî hâkimiyetine, daha sonra Bağdat'a girerek Abbâ-

sî hilâfetine (656/1258) son verdi ve Hazar denizinin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasî birliği kurdu. Bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hâkimiyetinde kaldı.

İlhanlılar, Hülâgû'nun İran'a geliştinden sonra bürokratik ve idarî alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsediler. Bu durum Gâzân Han'ın İslâm'ı kabulü ve içtimâî, idarî ve iktisadî sahalarda yaptığı reformlarla daha da hızlandı. Doğudaki Büyük Han Kubilay'ın ölümünden (693/1294) sonra artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tâbiyet bağlarını koparan Gâzân Han İran'da bozkır geleneklerine, İslâmî ve İranî temelle dayanan bir devlet kurmak istedi. Ancak erken ölümü bu reformların başarısını azalttı. Onun vefatından ardından daha yarım asır bile geçmeden İran'daki Moğol hâkimiyeti sona erdi. Kısa sürmesine rağmen İlhanlı hâkimiyeti İran'da önemli izler bıraktı. Moğol istilâsı sırasında başta Horasan şehirleri olmak üzere önemli yerleşim merkezleri büyük zarar gördü. Moğol istilâsının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevî hayattan kaçış şeklinde tezahür etti; özel olarak İran'da, genel olarak bütün Ortadoğu'da dinî-tasavvufî hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı. Bununla birlikte İlhanlı idaresi, ilk yarım asırdaki yağma ve tahrip döneminin atlatılmasından sonra İran'da olumlu izler de bıraktı. İlhanlı hâkimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gâzân Han devrinde Ucân ve Şenbigâzân, Olcaytu zamanında Sultâniye gibi yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Tebriz, Merâğa ve Bağdat gibi büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü.

İlhanlı Devleti'nin siyasî birliğinin sona ermesinin ardından İran'da hâkimiyet birtakım küçük hânedanlar arasında paylaşıldı. İlhanlılar'ın nüfuzlu kumandanı Emîr Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan, Ebû Said Bahadır Han'ın vefatından (736/1335) sonra çıkan taht mücadelelerinde Azerbaycan'ın idaresini ele geçirdi ve burada Çobanoğulları hâkimiyetini kurdu. Şeyh Hasan'ın 744'te (1343) katlinin ardından kardeşi Melik Eşref önce Enûşîrvân adına, 745 (1344) yılından sonra da kendi adına idareyi ele geçirdi ve bir ara gücünü Irâk-ı Acem'e kadar yaymaya muvaffak oldu. Melik Eşref'in ölümüyle (758/1357) Çobanoğulları'nın hâkimiyeti de sona erdi.

Batı İran'da İlhanlılar'ın vârisi olma iddiasıyla siyasî mücadeleye giren diğer bir güç de Celâyirîler'di (1340-1431). Celâyirîli hâkimiyetine, VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarından itibaren iyice güçlenen Karakoyunlu Türkmenleri tarafından son verildi. Çobanoğulları ve Celâyirîler, Azerbaycan'da İlhanlı mirası için mücadele ederken Orta ve Güney İran'ın hâkimiyeti İncûlular ve Muzafferîler arasında paylaşıldı. İncûlular (1303-1357), hânedanın son üyesi Şeyh Ebû İshak'ın 754 (1353) yılında Muzafferîler'den Mübârizüddin Muhammed tarafından öldürülmesine kadar Fars ve Güney İran'ın hâkimiyetini elinde bulundurdular. Aslen Moğol istilâsı esnasında Horasan'dan Yezd'e hicret ederek Yezd atabeglerinin hizmetine giren bir aileden gelen Muzafferîler (1314-1393) Orta ve Güney İran'a hâkim oldular ve Timur tarafından ortadan kaldırıldılar.

İlhanlı Devleti'nin çöküş devrinde Togay Timur'un hâkimiyetinde bulunan Horasan bu yıllarda Serbedârîler'in yönetimine girdi. Şîî karakter taşıyan bu içtîmâî ve siyasî muhalefet hareketinin ilk merkezi Sebzevâr idi. Hareket kısa sürede Horasan'ın diğer şehirleriyle Mâzenderan, Gîlân ve Kirman'a kadar yayıldı ve 1336-1386 yıllarında muhtelif reislerin rehberliğinde Horasan ve Mâzenderan gibi İran'ın doğu ve kuzey kısımlarında etkili oldu. Bölgedeki istikrarsızlık ve adaletsizliğe bir tepki olarak ortaya çıkan Serbedârîler hareketi de âdil ve istikrarlı bir düzen kurmayı başaramadı. Kısa bir müddet sonra kendi içinde gruplara ayrıldı ve Timur tarafından yıkıldı. İlhanlılar'dan sonra Doğu İran'da ortaya çıkan diğer bir hânedan olan Kertler'in hâkimiyeti de (1245-1389) İlhanlılar'ın diğer siyasî hâlefleri gibi bölgesel hâkimiyetten öteye gidemedi ve bunlara da Timur tarafından son verildi.

Çağatay Hanlığı'nın zayıfladığı bir dönemde duruma hâkim olan Timur, Güney Horasan'daki Kert hâkimiyetiyle Sebzevâr'daki Serbedârîler'e ve Horasan'daki Toga Timurlu yönetimine son verdikten sonra batıya ilerleyerek Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'a girdi. 794 (1392) yılında başlayan ve beş yıl süren sefer sırasında Mâzenderan ve Irâk-ı Acem şehirlerini ele geçirerek Güney İran'daki Muzafferî hâkimiyetine son verdi. Bunun üzerine Timur'a batı fütuhât yolu açılmış oldu. Kuzeyde Toktamış Han'ı, batıda Osmanlı, güneyde Memlük kuvvetlerini mağlûp eden Timur, Mâverâünnehir'i Akdeniz'e

bağlayan büyük bir imparatorluk kurdu. Çin seferi esnasında ölümünden (807/1405) sonra imparatorluk taht mücadeleleri içine düştü ve İran'ın siyasî birliği bir defa daha bozuldu. İç mücadelelerin ardından Horasan genel valisi Şâhruh babasının tahtını eline geçirdi. Hâkimiyetini tanımayan yeğenleri İskender b. Ömer Şeyh'e karşı İsfahan'a ve Baykara b. Ömer Şeyh'e karşı Fars'a sefere çıktı. Bu seferin ardından Kirman'ı idaresi altına aldı. İmparatorluğun doğusu ve Orta İran Şâhruh'un hâkimiyetine girdi. Batı İran'da Timurlu yönetiminin temsilcisi Ebû Bekir b. Mîrân Şah, Timur tarafından tahtı gasbedilen Celâyirîler'den Ahmed b. Üveys ve Karakoyunlular'dan Kara Yûsuf'un saldırısına mâruz kaldı. VIII. (XIV.) yüzyıl sonlarına doğru Azerbaycan'daki son Moğol bakiyelerinin de Türkleşmesiyle Batı İran'ın etnik yapısı yeniden Türkler'in lehine döndü. Türkmen kitleleri, İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından güçlerini Van ile Urmiye gölünün kuzeyinde hissettiren ve daha sonra Tebriz'e hâkim olan Karakoyunlular'ın etrafında toplandı. Şâhruh, Azerbaycan'daki bu Türkmen nüfuzunu kırmak için 823 (1420), 833 (1429) ve 838 (1434-35) yılında üç defa batıya yürüdü. Ancak onun imparatorluğun batısını hâkimiyeti altına alma mücadelesi sonuçsuz kaldı ve Muhammed b. Baysungur'a karşı giriştiği bir sefer esnasında Rey'de öldü (850/1447). Şâhruh'un ölümü üzerine başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan ve Doğu İran büyük tahribata uğradı. Bu karışıklıklara son vermek isteyen Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif tarafından katledildi (853/1449). Uzun mücadelelerden sonra Ebû Said Mirza Han tahta çıkmayı başardıysa da hâkimiyeti Mâverâünnehir, Horasan, Mâzenderan ve Kuzey Afganistan'ı aşamadı.

Batı İran'da da durum bundan farklı değildi. Şâhruh'un vefatından sonra Irâk-ı Acem ve Fars'a yeniden hâkim olan Muhammed b. Baysungur Horasan'a yürüdüysen de Bâbü'r'e yenilerek öldürüldü (856/1452). Bâbü'r'ün Irâk-ı Acem'i ele geçirme girişimi Karakoyunlu Türkmenleri tarafından başarısızlığa uğratıldı. Orta İran şehirleri birbiri ardına Karakoyunlu hâkimiyetine girdi. Timurlular'ın dâhilî mücadelelerinden istifade eden Cihan Şah, Horasan'ı zaptederek 862 Şâbanında (Haziran 1458) Herat'a girmeye muvaffak oldu. Ancak kısa süre sonra Horasan'ı yeniden Timurlular'a terketmek zorunda kaldı. Ardından da iki devlet arasın-

da zâhirî bir dostluk kuruldu. Cihan Şah, Akkoyunlular'dan Uzun Hasan'a mağlûp olup öldürülünce (872/1467) Karakoyunlu toprakları Akkoyunlular'ın eline geçti. Bu durum Ebû Said Mirza Han'a, Timurlular'ın Şâhruh'tan beri sarsılan Batı ve Orta İran hâkimiyetini yeniden kurmak için bir fırsat verdi. Akkoyunlular ile ittifaka ve Karakoyunlular'ın günden güne artan güçlerine rağmen batıya yürüyen Ebû Said, Miyanê yakınlarına geldiği zaman bir fermanla Uzun Hasan'ı itaate davet etti. Fakat onun karşısında uğradığı yenilgiden sonra Timurlular, Batı ve Orta İran hâkimiyetini tamamen Akkoyunlular'a terketmek zorunda kaldılar. Mâverâünnehir'i ele geçiren Özbekler Herat'a girerek buradaki Timurlu yönetimine son verdiler. İran için büyük bir istilâ hareketine dönüşebilecek olan Özbek tehlikesi ancak Şah İsmâil tarafından bertaraf edilebildi.

Ebû Said'in öldürülmesinden (873/1469) sonra Uzun Hasan Irâk-ı Acem, Fars ve Kirman'a hâkim oldu ve başşehri Âmid'den Tebriz'e nakletti. Timurlular'dan Yâdigâr Muhammed'i destekleyen Uzun Hasan, Horasan'a hâkim olması için ona askerî yardımda bulundu. 875 Muharreminde (Temmuz 1470) muzaffer bir şekilde Herat'a giren Yâdigâr Muhammed'in kısa bir süre sonra Hüseyin Baykara'ya mağlûp olması ve katlinin ardından Horasan sınır olmak üzere Akkoyunlular ile Timurlular arasında dostane ilişkiler kuruldu. Böylece İran'ın büyük bir kısmı Uzun Hasan'ın hâkimiyetine girmiş oldu. Ardından Şah İsmâil, Irâk-ı Acem ve Fars'ı da ele geçirerek Akkoyunlu Devleti'ne son verdi (920/1514).

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), bk. İndeks; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh* (trc. Muhammed b. Ahmed Müstevfî-yi Herevî, nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahrân 1374/1995, s. 209-260; İbn Havkal, *Sefernâme-yi İbn Havkal* (trc. Ca'fer Şiâr), Tahrân 1366/1987, tür.yer.; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (nşr. M. Debîr-i Siyâki), Tahrân 1375, tür.yer.; Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, IX-XI, tür.yer.; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, II; Reşîdüddin, *Câmî'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II; a.e. (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Bakü 1957, III, tür.yer.; Vassâf, *Târih* (nşr. Muhammed Mehdi), Tahrân 1338, tür.yer.; Şebânkâreyî, *Mecma'u'l-ensâb* (nşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahrân 1363 hş., tür.yer.; Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (Strange), tür.yer.; a.mlf., *Târih-i Güzide* (Nevâî), tür.yer.; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, tür.yer.; Nizâmeddin Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necatî Lugal), Ankara 1949, tür.yer.; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih* (nşr. Seyyid Ke-

mâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372, I-II, tür.yer.; Mîrhând, *Rauzatü's-şâfâ*, I-VI, tür.yer.; Hând-mîr, *Habîbü's-siyer*, I-IV, tür.yer.; Spuler, *İran Moğolları*; İrec Efşâr, *Fihrist-i Makâlât-ı Fârsî der Zemîne-yi Tahkîkât-ı İrânî*, Tahran 1338-74/1959-95, I-V; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, Edinburgh 1963, tür.yer.; Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahran 1345; Hüseyin Kuli Sütûde, *Târîh-i Âl-i Muzafer*, Tahran 1346-47/1967-68, I-II; Mâhyâr Nevâbî, *Kitâbşînâst-yi İrân*, Tahran 1347-71/1968-92, I-IX; N. V. Pigulskaya v.dğr., *Târîh-i İrân* (trc. Kerîm-i Kişâverz), Tahran 1349, I-II; Hânbâbâ, *Fihrist*, I-V, tür.yer.; Ebû'l-Fazl Nebelî, *Târîh-i Âl-i Çûpân*, Tahran 1352; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975; D. Krawulsky, *Iran: Das Reich der Ilkhane*, Wiesbaden 1978; Barthold, *Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, tür.yer.; Abdürrefî-yi Hakikat, *Târîh-i Cünbeşi Serbedârân ve Diğer Cünbeşhât-ı İrânîyân der Kâr-nı Heştûm-i Hicrî*, Tahran 1363; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, I, 54-143; a.mlf., *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul 1992; Ali Asgar Fakihî, *Âl-i Bûveyh*, Tahran 1365 hş.; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988; D. Morgan, *Medieval Persia (1040-1798)*, London-New York 1988; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, I, III, V, tür.yer.; W. Barthold, *Tezkire-yi Cogrâfiyâ-yi Târîhî-yi İrân* (trc. Hamza Serdâder), Tahran 1372; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frankfurt 1993, s. 203-207; J. E. Woods, *Akkoyunlular* (trc. Sibel Özbudun), İstanbul 1993; Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Târîh-i Merdûm-i İrân*, Tahran 1373, II, 481, 491-493; a.mlf., *Târîh-i İrân Ba'd ez İslâm*, Tahran 1373; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhânîd War (1260-1281)*, Cambridge 1996; Mehîd Duht Hâfız Kurânî, *Kitâbşînâst-yi Târîh-i İrân*, Tahran 1375/1996; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târîh-i Tahavvülât-ı Siyâsî İctimâ'î, İktisâdî ve Ferhengî-yi İrân der Devre-i Timûriyân ve Türkmenân*, İsfahan 1375/1996; John Andrew Boyle, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi" (trc. Berin U. Yurdadoğ), *TTK Belleten*, XXXIX/156 (1975), s. 645-658; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 353-416; Mirza Bala, "İran", a.e., V/2, s. 1013-1028; a.mlf., "Iran", *EP* (İng.), IV, 13-33.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

3. Safevîler'den Günümüze Kadar. Es-kiçağ'lar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hânedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 1501 yılında Şah İsmâil tarafından kurulmuş olan Safevîler'le birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nin sınırlarının da bu zaman dilimlerinde te-

şekkül ettiği söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam muhabbetini esas alan aşırı (gulât) Şîilîği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Zaman içerisinde gulât-ı Şîa'nın yerini İsnâaşeriyye Şîası'nın alması ve Kaçarlar döneminde hâkimiyetini pekiştirerek müesseseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir.

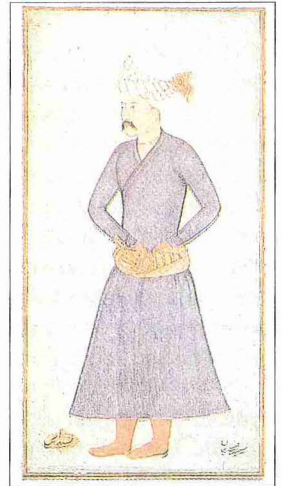
1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şah İsmâil kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirdi. 1503 yılında Hemedan civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de mağlûp ederek Orta ve Güney İran'ı zaptetti. 1504'te Mâzenderan, Cürcân ve Yezd'i aldı. 1505-1507 yıllarında Diyarbakır'ı topraklarına kattı. 1508'de ise Bağdat ve Güneybatı İran'ı aldı. 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi.

XVI. yüzyıl boyunca Safevîler doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kaldılar. Safevîler'in gulât-ı Şîa'yı ideoloji olarak benimsemesi ve bu tür inançlara sahip olan Anadolu'daki geniş Türkmen kitlelerinin Safevî davasına sarılması onları Osmanlılar'la karşı karşıya getirdi. Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmâil'i ağır bir yenilgiye uğrattı (920/1514). Çaldıran mağlûbiyetiyle Diyarbakır'ı kaybeden Safevîler'in zararı aslında bundan daha büyüktü. Çünkü Şah İsmâil'in yenilmezliğine olan inanç yıkılmıştı. Müntesipleri için İsmâil hem sultan hem de mürşid-i kâmil idi. Çaldıran hezimetleriyle bütün bu inanışlar kökünden sarsıldı. Safevî hânedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Fârisîler'le de çekişmeye başladılar. Şah İsmâil'in 930'da (1524) ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler çatışmaya koyuldu ve 1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmasb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen kızıbaş askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmasb'ın 940 (1533-34) yılında Şamlu aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şamlu'yu idam ettirmesiyle son buldu. Bu yıllarda Bağdat'ın Osmanlılar'ın eline geçmesi dışında Safevîler çok büyük toprak kaybına uğramadılar. 962 (1555) tarihli Amasya Antlaşması ile Azer-

baycan topraklarının Safevîler hâkimiyetinde olduğu, Irâk-ı Arab, Van gölü çevresinin Osmanlı idaresinde kaldığı tesbit edildi. Böylece yirmi yıldan fazla bir süre için Osmanlılar'la barış sağlanmış oldu.

Tahmasb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmâil ve Muhammed Hudâbende Şah dönemleri çalkantılar içinde geçti. Şah I. Abbas döneminin başlamasıyla (1587) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terkedilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya gidildi. Şah Abbas'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, ihtidâ etmiş Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin teşkili gelmektedir. Tahmasb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbas, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbas'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulâm getirilmesi üzerine etnik ve sosyal yapıda önemli bir değişme meydana geldi. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askerî birliklerle Şah Abbas, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1598 yılında Özbekler'den Herat'ı geri aldı. 1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras nehri sınır haline getirildi. Her iki taraf da 1555 Amasya Antlaşması'na geri dönmüş oldu. 1623'te Bağdat'ta nüfuz tesis edildi.

Askerî başarıların yanı sıra Şah Abbas döneminde İran'da güzel sanatlarda da

I. Abbas'ın bir tasviri (Rothschild Collection)